

УДК 811.133.1'367.335.1

ПРАГМАТИЧНА ВЗАЄМОДІЯ СИСТЕМИ, НОРМИ, УЗУСУ У ГРАМАТИЧНОМУ АСПЕКТІ СУЧАСНОЇ ФРАНЦУЗЬКОЇ МОВИ

М.Ю. Вороніна, канд. філол. наук (Харків)

У статті аналізується механізм взаємодії системи, норми та узусу в граматичному аспекті сучасної французької мови; підкреслюється домінуючий характер прагматичної спрямованості в узусній реалізації мовних одиниць; визначається, у якому випадку узусне вживання закріплюється в нормі і які з даних реалізацій підтримуються системою мови; виявляються процеси, які корелюють взаємовідношення системи, норми й узусу в граматичній системі французької мови.

Ключові слова: прагматика, система, норма, узус.

Вороніна М.Ю. Прагматическое взаимодействие системы, нормы, узуса в грамматическом аспекте современного французского языка. В статье анализируется механизм взаимодействия системы, нормы и узуса в грамматическом аспекте современного французского языка; подчеркивается доминирующий характер прагматической направленности в узусной реализации языковых единиц; определяется, в каком случае узусное употребление закрепляется в норме и какие из данных реализаций поддерживаются системой языка; выявляются процессы, которые коррелируют взаимоотношения системы, нормы и узуса в грамматической системе французского языка.

Ключевые слова: прагматика, система, норма, узус.

Voronina M.Y. Pragmatic interaction between system, language norm, usus in grammatical aspect of the Present-Day French. The article analyses the mechanism of interaction between system, language norm and usus in grammatical aspect of the Present-Day French; it highlights the dominant character of pragmatic orientation in usus realization of language units; it specifies in which case usus usage becomes a norm and which of the given realizations are maintained by the language system; it reveals the processes correlating system, language norm and usus within grammatical system of French.

Key words: pragmatics, system, language norm, usus.

Взаємовідношення загальновідомих лінгвістичних визначень системи, норми та узусу є доволі складним і багатоплановим механізмом, який викликає безліч запитань. Вивченням цієї проблеми у французькій мові послідовно опікувались відомі лінгвісти, зокрема М. Гревіс, Ф. Єльгорскі, Ж.-М. Кленканберг та інші [3; 6; 8].

Зважаючи на той факт, що у практиці навчання французькій мові кожен викладач стикається з фактом розбіжності того, що вимагається лінгвістичною нормою з тим, що зустрічається в літературному та мовленнєвому дискурсі, вбачаємо актуальним дослідити, які прагматичні чинники впливають на узусальне вживання мовних одиниць і яким чином відбувається взаємодія між граматичною

нормою та узусом. Об'єктом дослідження є окремі граматичні категорії частин мови у літературному франкомовному дискурсі. Предметом дослідження є ті її аспекти, які змінюються в узусальному плані під впливом прагматичних чинників і знаходять або не знаходять своє відображення у лінгвістичній нормі. Мета дослідження полягає в висвітленні тих процесів, які корелюють співвідношення системи, норми та узусу в граматичному аспекті сучасної французької мови. Матеріалом для дослідження слугують твори французьких авторів, які визнані академічною думкою, та наукові дослідження французьких лінгвістів.

Система мови, як її визначає О.С. Мельничук, є сукупністю взаємопов'язаних та взаємозумовле-

них елементів. Мовна система має складну структуру, оскільки визначається кількома рівнями: синтаксичним, лексико-семантичним, морфологічним та фонологічним [1]. Система зумовлює порядок та закони функціонування одиниць кожного рівня, які у нормі виступають у якості правил, граматичних положень та мовних засобів. Поняття норми є одним з найбільш полісемічних у сфері наук про мову. А. Рей висловлює думку, що джерелом труднощів з визначення цього терміну є суперечливе трактування самого концепту “норма”. А. Рей доводить, що упродовж століть розвиток таких понять як “закон” та “норма” знаходився під впливом поняття геометричної моделі “прямий кут” та трансцендентною волею Бога чи природи. І тільки у XIX столітті з'явилася сучасна ідея норми, яка має якісну основу, підкріплену кількісними міркуваннями [10].

Ф. Єльгорські досить чітко розрізняє три основні семантичні напрями, які визначають типи лінгвістичної норми:

1. Об'єктивна лінгвістична норма – це правила, виведені внаслідок спостереження за об'єктом, це постійна норма, порушення якої призводить до непорозуміння. Порушення цієї норми означає вживання форм та конструкцій, не можливих у національній мові. Наприклад, таким є у морфології граматичні правила утворення часу або у синтаксисі французької мови дотримання у фразі прямого порядку слів: *Le chien a mordu Pierre*, а не навпаки.

2. Прескрептивна норма має соціальний характер, їй відповідає прикметник “нормативна”; вона характеризується посиленою граматичною та лексичною діяльністю та базується на фундаментальній соціологічній позиції мови, що характеризує її як мову “цивілізації” або “культури”.

3. Еталонна норма, проблеми якої є насамперед методологічними. Вивчення відступу різного рівня, варіації у стилістиці, риторіці – цей типологічний аналіз передбачає референтну норму, вибір якої ґрунтується на наукових даних та потребує докладавання зусиль при її реалізації [6].

Педагогіка мови є обраною галуззю для всіх

трьох типів лінгвістичної норми, і кожний з цих типів виступає на перший план в залежності від рівня обізнаності та лінгвістичної компетенції вивчаючого іноземну мову: три типи розподіляються відповідно згідно рівням – 1) початковий (*débutant*), 2) середній (*intermédiaire*), 3) вищий (*avancé*). В рамках цього дослідження розглядається переважно реалізація прескрептивної лінгвістичної норми у її граматичному аспекті. Кожен тип норми складається з сукупності правил, які приймають дві форми: “шкільна” модель та модель “правильного” вживання. Перша включає зібрання граматичних правил, словників, підручників тощо. Друга є моделлю, власно кажучи, узуса. Ці дві моделі знаходяться у тісному зв'язку: друга модель інформує першу, а перша, у свою чергу, створює умови для збереження другої. Характер співвідношення цих двох моделей (норми та узусу) значно коливається для різних мовних ідіом і різних періодів їхнього існування. Однак для будь-якої форми існування мови норма і узус повністю не збігаються. Розбіжність норми з узусом підкреслюється лінгвістами у різній формі. Л. Єльмлев визначає норму як “сукупність директив для реалізації”, тобто як щось, що стоїть над узусом [7, с. 80]. М. Коен зазначає, що лінгвісти розглядають у мові норму, яку можна виділити апостеріорі, і до якої узус пристосовується тільки завдяки діям та переходам [2, с. 33]. Л. Гильбер бачить норму у двох формах: “задуману... та норму створення” [4, с. 34].

Поняття узусу включає як традиційні, стійкі, правильні, так і не традиційні, оказіональні і часом помилкові реалізації, тобто він є ширший за норму. Прикладом оказіональної реалізації можуть слугувати висловлювання, де спостерігаються деформації синтаксичних структур речення:

Que sont nos rêves de jeunesse devenus?
(Barbery)

Assis sur le tabouret était un homme qui jouait
(Maurois).

Порушення синтаксичної структури речення завжди мало на меті привернути увагу співрозмовника (у першому прикладі) або увагу читача (у другому прикладі) до змісту у рематичній

частині речення, що відбувається у наведених прикладах.

У якості помилкової узуальної реалізації можна навести приклад:

Tu parles que je le sais... (Musso),

де недоречно вживання дієслова *parler* в поєднанні з додатковим підрядним реченням суперечить системі французької мови і не є прийнятним.

М. Гревіс відзначає, що “природний рух думки” іноді порушує граматичний механізм [3, с. 5], що підтверджується безліччю прикладів з творів французьких письменників, яких академічна думка наділяє правом авторитетного визнання. Явними є коливання як у синтаксичній побудові речення (приклади були наведені вище), так і у синтаксичному та морфологічному аспектах вживання частин мови. Найбільш мінливими та чутливими до трансформацій у реалізації виявляються синтаксичні категорії дієслова, а саме категорія способу, де надається оцінка відношення того, про що повідомляється до дійсності: дійсно/не дійсно/дійсно за певною умовою. Саме модальне значення способу Subjonctif визначається альтернативним вживанням Indicatif – Subjonctif. Але ця опозиція, яка зазначена нормою, нейтралізується в узусі, де Subjonctif іноді замінює собою Indicatif.

1) *Je comprends parfaitement que tu ne me crois pas* (Musso).

Наявність протиріччя між головною (тематичною: *я прекрасно розумію*) і підрядною (рематичною: *що ти, мабуть, не віриш мені*) частинами видає душевні коливання комуніканта: він не є упевнений у цьому своєму розумінні. Ж. Може у цьому випадку припускає наявність імпліцитного значення “*Я прекрасно розумію твоє небажання мені вірити*” [9, с.254). Більш зрозумілим є вживання Subjonctif у аналогічній синтаксичній структурі, але з дієсловом *comprendre* у заперечній формі у тематичній частині:

Je ne comprends pas qu'elles ne soient pas descendues (Maurois)

І, навпаки, трапляються випадки, у яких Indicatif застосовується замість Subjonctif:

2) *Cette manière de composer est absolument*

admissible à la condition qu'on acceptera également toutes les autres (Maupassant).

Автор досить категорично і з впевненістю (про що свідчить вживання дієслова у Indicatif та артикля перед іменником *condition*) доводить необхідність умови.

Показовим у прагматичному плані є вживання двох засобів у аналогічній граматичній позиції:

3) *Croyez-vous que la confiance puisse être créée?* (Maurois)

4) *Crois-tu que je ne suis pas fière quand on me dit que tu es une des reines de Paris?* (Maurois)

Ці два приклади з одного твору мають однаково граматичну структуру і відрізняються один від іншого формою звертання: “ви” – має більш офіційний характер, “ти” – підкреслює досить близькі стосунки між мовцем і адресатом. Тому логічним є збіг нормативного та узуального вживання Subjonctif у першому випадку, тоді як додатковий компонент фамільярності привносить у друге висловлення відтінок впевненості мовця у факті порозуміння між двома близькими людьми, що відображається у використанні форми Indicatif.

У кожному з чотирьох наведених прикладів вирішальним фактором альтернативного вживання обох способів стає глибинна смислова складова самого поняття модальності: зображення дійсності такою, якою її бачить автор висловлення. Ж. Стефаніні пов’язує вживання двох засобів романістами як намагання передати “нюанси думки” [12, с. 67]. Мовець може альтернативно використовувати Indicatif та Subjonctif в залежності від того, на що він робить акцент: на висловлення у рематичній (підрядній) частині або на інтерпретацію, яку він дає цьому факту. Наступний приклад є наявною ілюстрацією суб’єктивної позиції автора висловлення:

5) *Il m'est doux de penser que tu puisses, plus tard, me comprendre et me pardonner* (H. Troyat).

На перший план висловлення виходить оцінка, ставлення до самої думки (*Il m'est doux*), а процес самого мислення (*penser que*) стає другорядним. Порушення нормативного порядку спричиняється емоційно-експресивною складовою, і Indicatif здає

свої позиції на користь Subjonctif. I, навпаки, вживання Indicatif можна спостерігати після дієслів волевиявлення, які за нормою потребують в підрядній частині вживання Subjonctif. Але завдяки семантичному нюансу, який переводить дієслова волевиявлення у категорію констатуючих та підтверджуючих, ми спостерігаємо цілком виправдане застосування Indicatif у підрядній частині:

6) *Le Conseil ordonne que la façade de la maison Commune sera sur-le-champ illuminée* (A. France).

Феномен суб'єктивності у узуальному використанні можна спостерігати і у спонукальній модальності, де граматичні форми Présent de l'Indicatif замінюються формами Futur simple de l'Indicatif та Conditionnel présent:

7) *Devriez lire l'Idéologie allemande...* (Barbery)

8) *Direz bien le bonjour à votre maman...* (Barbery)

9) *Feriez bien de graisser les fonds de la réserve à poubelles* (Barbery)

Навмисне недоречне вживання згаданих вище форм дає можливість автору цих висловлень маскувати свою освіченість перед оточенням та демонструвати неординарність своєї особи читачам. Нормативне вживання порушується свідомо з метою надання особливої характеристики персонажу.

До цієї палітри неординарних використань способу дієслова можна також додати вживання Futur simple de l'Indicatif та Conditionnel présent після сполучника *si* (якщо, якби) – явище, яке нейтралізує у такому випадку опозицію Futur simple – Présent de l'Indicatif та Conditionnel présent – Imparfait:

10) – *Qui donc attendons-nous s'ils ne reviendront pas?* (Grevisse)

11) *Je veux être foudroyé, si elle n'irait pas remettre une lettre d'amour à la reine* (Mérimée).

М.Гревіс припускає, що вживання Futur після *si* можна зрозуміти, якщо фраза зовсім не передбачає припущення, а тільки передає подібність тлумачення, яке відбудеться у майбутньому часі [3, с.203]. Але це явище спостерігається не так часто, як вживання Conditionnel після сполучника *якби*, бо спосіб Conditionnel дійсно передає доми-

сел та припущення. На цій підставі можна зробити висновок, що нейтралізація опозиції Futur simple – Présent та Conditionnel présent – Imparfait має модальну основу, і смисловий нюанс іноді є здатний переважити граматичний ресурс.

Якщо проаналізувати проблему нормативного та узуального використання з точки зору прагматико-комунікативної лінгвістики, то можна довести, що функціонування мовної системи та її взаємодія з нормою та узусом у реалізації висловлень з модальною оцінкою, відображеною у дієслові, знаходить своє підтвердження у прагматиці, зокрема у теорії мовленнєвих актів. Обставини мовлення, тобто той фрагмент дійсності, якого стосується зміст мовленнєвого акту, виявляється важливою складовою процесу комунікації. Надати вислову зміст та референцію (локуцію), спрямувати вислів, дати йому ціль (іллокуцію) та спонукати на бажанні дії (перлокуцію), тобто передати комунікативну інтенцію – всі ці складові супроводжують висловлення з альтернативним вживанням способів у наведених прикладах. Найбільш суттєвою є роль іллокуції як наміру, цілі для пояснення ситуації. У більшості з наведених прикладів адресант має на думці домогтися розпізнання свого наміру (приклад 1, 7, 8, 9), вплинути на свідомість адресата (приклад 5), спровокувати зміну ситуації (приклад 2, 10, 11). А оскільки характер інтенції є гнучким, мінливим і досить складним, виникає необхідність його відповідного відображення: у нашому випадку інструментом його передачі стають засоби дієслова у формах різних станів.

Прагматична взаємодія норми та узусу є характерною також і для інших частин мови, зокрема прикметників, прислівників, займенників. Яскравим прикладом результату еволюційних процесів у мові і впливу узусу на норму можна вважати набуття прикметників другої форми множини, рівнозначній першій. Так, норма наказує утворювати множину прикметників з закінченням на *-al* за правилом додавання закінчення *-s*. Проте сьогодні можна виявити вже зафіксованою словниками норму утворення множини зазначених прикметників за допомогою закінчення *-aux*:

final – finals – finaux

як наслідок імітації форм прикметників *banal – banals – banaux, idéal – idéals – idéaux*, у яких форми множини мають різні значення (*banals – banaux*) або сфери вживання (*idéals – idéaux*).

Прислівник *davantage* згідно з нормою не допускає після себе вживання сполучника *que*. Але літературні твори підкреслюють живучість сполучення *davantage que*, що навіть змушує науковців по іншому подивитися на цей прислівник. Так спочатку він мав статус чистого прислівника і тому не міг приймати після себе сполучник *que*. Проте у XVI-му столітті він набув значення порівняльного ступеню і тому стало доцільним вживати після нього *que*, про що свідчать твори численних письменників. У XVIII-му столітті це правило спростували і визнали невірним вживання *que* після *davantage*. Незважаючи на це, досі можна зустріти *davantage que* в якості порівняльного ступеня (як *plus que*):

Rien n'attire davantage que le mystère (Claudel).

Узуальне вживання сприяло набуттю цим прислівником нового значення, що є прикладом еволюції мовних засобів, що збагачують мову.

Інший приклад, що є доволі поширеним, стосується вживання фіксованого місця придієслівних займенників. Норма наказує ставити займенники перед допоміжним дієсловом, а не після нього. Проте сполучення *Il s'en est allé / Il s'est en allé* дає наглядний приклад пересування займенника за причин благозвучності:

Il m'a baisé au front et s'est en allé (Grevisse).

І, навпаки, дієслово *s'ensuivre* має тенденцію відокремлювати у узусі префікс *en* від кореню. Як відмічає Н. Рікален-Пуршо, частіше можна почути: *il a eu un accident et les conséquences qui s'en sont suivies furent douloureuses*, ніж ... *les conséquences qui se sont suivies* [11, р. 123]. Ж. Анс пояснює цей феномен таким чином: задля уникнення збігу двох *en* в класичному обороті *il s'en suit* (= *il s'en suit de là*) з'явилася звичка промовляти і писати *il s'en suit un changement; il s'en est suivi un changement* [5, с.374]. Тобто у даному прикладі спостерігається тенденція

до спростування одного з елементів, щоб зробити синтаксичну конструкцію менш громіздкою, простішою як у вимові, так і на письмі.

Тож нерідко узуальне вживання виявляється більш доречним за тих чи інших умов. Адже мова – живе явище, що постійно змінюється та розвивається, збагачується та еволюціонує, і узус відіграє в цьому процесі чи не найважливішу роль. Норма є основою, на якій базуються закони функціонування будь-якої мови. Узус є тим засобом, що корегує закони норми, пристосовує до мовленнєвої дійсності. Так, у випадку з конструкцією *Il s'en est allé / Il s'est en allé* узус обрав більш прийнятний, благозвучний варіант, адже благозвучність у французькій мові має велике значення та іноді бере гору над нормативним вжитком.

У деяких випадках можна зазначити, що домінуючим фактором узуального вживання граматичної форми стає досить неординарний інерційний переніс з одного явища на інше. Прикладом цього може слугувати використання артикля або присвійного прикметника множини з іменником у однині:

Il a fêté ses un an або *Il viendra vers les 1 heures*, що є інерційним переносом з *Il a fêté ses deux (trois) ans, Il viendra vers les 13 heures*. Н. Рікален-Пушо визначає це вживання як абсурдне, незважаючи на його поширеність [11, с. 118].

Вочевидь, мовленнєва діяльність в цілому не піддається жорсткій регламентації, норма та узус постійно взаємодіють, деякі узусні вживання врешті-решт закріплюються у нормі. Але норма відбирає і закріплює далеко не всі з узуальних форм. Мовні норми не вигадуються вченими. Вони відбивають закономірні процеси і явища, що відбуваються в мові, і підтримуються мовною практикою. До основних джерел мовної норми відносяться твори письменників-класиків, мова ЗМІ, загальноприйняте сучасне вживання, наукові дослідження лінгвістів. Лексикографи, автори нормативних граматики та довідників керуються у своїй діяльності не тільки частотністю та ступенем вживаності явища, але й відповідністю/невідповідністю його системі мови, тобто моделям словотворення, слово-

зміни, синтаксису, сполученості та іншим, які є в системі. У нормі може закріпитися тільки те, що допускається системою мови. З цієї точки зору наведені вище випадки інерційного переносу не мають шансу знайти своє відображення у нормі.

Вивчення процесу взаємодії системи, норми та узусу на більш репрезентативному матеріалі у сукупності з прагматичними чинниками, які впливають на цей процес, складає перспективу подальшого дослідження, результати якого можуть бути використані як у теоретичних курсах, так і у практиці викладання французької мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мельничук А.С. Понятие системы и структуры языка / А.С. Мельничук. // Вопросы языкознания. – 1970. – № 1. – С. 25-29.
2. Cohen M. Faits linguistiques et faits de pensée / M. Cohen. // Journal de psychologie. – 1975. – P. 31-35.
3. Grevisse M. Problèmes de langage / M. Grevisse. – Paris : Editions J. Duculot, S.A. Gembloux, 1964. – 364 p.
4. Guilbert L. Peut-on définir un concept de norme lexicale? / L. Guilbert. // Langue Française. – 1972. – № 16. – P. 29–48.
5. Hanse J. Nouveau Dictionnaire du français moderne / J. Hanse. – Paris : Duculot, 1983. – 823 p.
6. Helgorsky F. La notion de terme en linguistique / F. Helgorsky // Le Français moderne. – 1982. – № 1. – P. 1–14.
7. Hjelmslev L. Langue et parole / L. Hjelmslev // Essais linguistiques. Paris : Minuit, 1971. – 248 p.
8. Klinkenberg G.-M. Les niveaux de langue et le filtre du “bon usage” / G.-M. Klinkenberg // Le Français moderne. – 1982. – № 1. – P. 52–61.
9. Mauger G. Grammaire du français d’aujourd’hui / G. Mauger. – Paris : Hachette, 1968. – 419 p.
10. Rey A. Usages, jugements et prescriptions linguistiques / A. Rey // Langue Française. – № 16. – P. 4–28.
11. Ricalens-Pichot N. Les facéties du français / N. Ricalens-Pichot N. – Paris : Armand Colin, 2006. – 281p.
12. Stefanini J. Remarques sur la syntaxe d’ “après que” en français moderne / J. Stefanini // Annales d’ Aix-en-Provence. – 1953. – № 27. – P. 65–87.